

Проблеми дослідження степового і лісостепового населення України доби Середньовіччя

При розгляді названої теми йтиметься, як про наявні наукові проблеми, так і про можливі шляхи їх розв'язання або зменшення. Однозначно, що у такому контроверсійному ключі "наявні проблеми — завдання з розв'язання проблем" слід вивчати три фази формування історичних уявлень: а) накопичення інформації про минуле; б) осмислення й узагальнення на рівні творення концепцій та теорій; в) передавання цього узагальненого продукту для використання потенційному споживачу.

Така схема наукового процесу працює з глибокої давнини. І в цьому не має нічого дивного. Дивує інше: конкретне ставлення українських інтелектуалів, що оцінюють історію, тривалий час зберігають міфологеми і застарілі стереотипи оцінюючи життя населення причорноморських степів.

Історіографія цього питання розпочалася в XI — на початку XII ст., в часи виникнення літописання у слов'ян Східної Європи. Фактично першим відомим істориком — дослідником нашої теми — був автор "Повісті минулих літ" літописець *Нестор*. У *Нестора* можна прочитати не тільки про його сучасників — половців, торків та печенігів, а й про ранніх їхніх попередників, мешканців причорноморських степів угрів, хазарів, болгар (реально прото-булгар), аварів, скіфів (рис. 6). Відмінності у віросповіданні у всі часи, але особливо у добу середньовіччя, накладали свій відбиток на систему взаємин між народами. Дистанція між Руссю та сусіднім світом кочівників посилилася після прийняття християнства слов'янами. Тепер світ чітко поділявся на "своїх" і "чужих". Оскільки ідеологічне життя формувалося представниками духовенства, не випадково

саме вони були творцями зовнішньополітичних концепцій. Вперше це у літописанні виявилось при описі подій середини XII ст. Розповідаючи про розгром коаліцією давньоруських князів кочівників торків, київський літописець підкреслює, що степовики після цього "*божсьим гневом гонимы овии от зимы, друзии же гладом, уни же мором и судом Божиим. Тако Бог избави хрестьяны от поганьх*".¹ Такі ж оцінки руські книжники постійно давали половцям і монголам.

Попри зміну форми оцінки історичної інформації за суттю загальна оцінка історії населення степів і лісостепів Північного Причорномор'я не змінилася й досі. Зверхне негативне ставлення до оцінки кочівників характерне для російської дореволюційної та радянської історіографії. Великою мірою такі "імперські" підходи, на жаль, успадковані значною частиною представників сучасної української історичної науки.² Розгляд історії кочового степу через призму дилеми "свій — чужий", де "свій" це незалежно від етносу православний, "чужий" — кочівник, нехристиянин. Звідси показ історії кочівників, їхніх взаємин з Руссю лише через призму ворожості, відсутність інтересу до вивчення економічного або культурно-мистецького життя степовиків.

Попри визнання означених моментів панівних в "історіографічному" житті необхідно паралельно відзначити, що на справді науковому рівні зроблено чимало позитивного для вивчення життя степового населення. Наприклад, позитивними є спроби науковців розібратися в системі організації економіки степовиків. Вивчення цього питання дозволяє пояснити не тільки організацію гос-

подарського укладу, а пояснити як розвиток або скоріше нерозвиток господарського життя призводив до підвищеної активності кочівників, активізації їхніх військових дій, початку міграцій із районів постійного перебування в інші регіони (рис. 1).³

Важливим є подолання певного стереотипу про перетворення степу у часи печенігів і половців у своєрідну ворожу зону для русичів. Особливо заслуговують на увагу праці про неkochівницьке осіле населення лісостепової та степової смуги Північного Причорномор'я, де розглянуто питання взаємин цього степового населення (бродників, берладників, аланів тощо) з кочівниками.⁴

Вкрай важливим є подолання стереотипу однотипності різних кочових суспільств, які мешкали в добу середньовіччя в степах Причорномор'я. Існує антинаукова упередженість щодо ролі хазар в історії півдня Східної Європи.⁵ Після виходу монографій *М.І. Артамонова*, *А.П. Новосельцева*, *Д. Людвіга*, *О.В. Гадла*, *В.К. Міхєєва*, *М.Г. Магомедова* та інших дослідників є підстави стверджувати, що Хазарія значно впливала на розвиток процесів у південній частині Східної Європи.⁵ Зокрема, Хазарський каганат перешкоджав просуванню в Причорномор'я кочових орд зі сходу, зупинив арабську експансію на Дербентському перевалі на Кавказі, підкорив аланські, прото-булгарські та угорські кочові та напівкочові племена.

Дослідження фахівців довели, що попри всю специфіку суспільного розвитку, є підстави думати, що у кочівників виникали власні системи політичного управління, ранні державні формування⁶. Вкрай актуальною у науковому плані є увага науковців до вивчення культури і мистецтва кочівників. Аналіз скульптурної справи у кочівників дає багато не тільки для вивчення одного з елементів господарської діяльності, проблеми розселення номадів, а і їхнього духовного світу.⁷

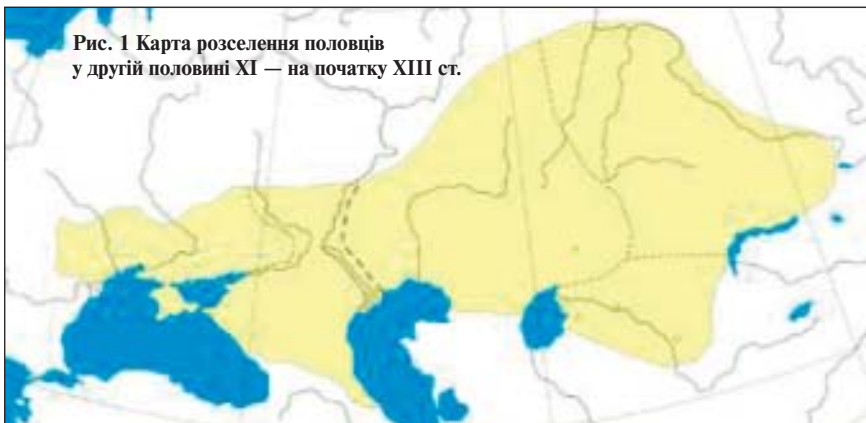
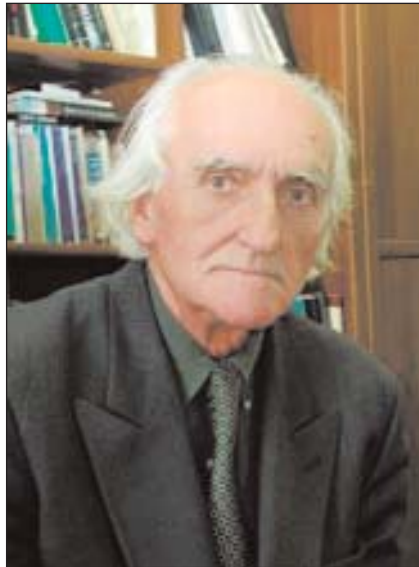

Рис. 1 Карта розселення половців у другій половині XI — на початку XIII ст.

Ярослав Романович Дашкевич (1926 — 2011) видатний український історик, дослідник історії кочівників

Багато нових праць стосуються так званої "золотоординської" тематики, де автори розглядають історію вторгнення монголів до Східної Європи, виникнення держави хана Бату у Нижньому Поволжі, зокрема аналізу мало вивчених сторінок історії Східної Європи, у тому числі і її степової частини, XIV — XVI ст.⁸

Підсумуємо. По-перше, сучасний стан науки не дає достатньо цілісного уявлення про життя степів та лісостепів у добу середньовіччя. По-друге, досягнення "елітної" науки відомі дуже вузькому колу спеціалістів, вони не впливають на формування загальноісторичних уявлень, є невідомими навіть для людей які цікавляться своїм минулим. Як наслідок, маємо викривлені уявлення про свою національну історію, проблеми з національною пам'яттю.

Зокрема, ми говорили про скульптуру кочівників — як їх у народі називають половецьких баб (рис. 2, 3). У XVIII — XIX ст. їхня кількість була величезна, проте ні до революції, ні в радянський час, ні зараз абсолютно

ніхто не думає про їх належне збереження. Пересічний громадянин в Україні більше знає про ідолів з острова Пасхи, завдяки книгам видатного норвезького науковця *Тура Хейєрдала*, ніж про те, що він може побачити в Україні, не здійснюючи далеких подорожей.

Варто зупинитися на деяких базових моментах, які мають бути враховані при дослідженні нашої теми.

Перший загальнотеоретичний. Тривалий час історія номадів розглядалася через призму догматичної п'ятичленної формацийної схеми розвитку людства. Цю теорію досить складно притосовувати до кочівників. У радянський час періодично виникали, попри весь спротив ідеологічних органів, дискусії про "азійський спосіб виробництва", про "кочовий феодалізм" тощо. Відхід від марксизму не призвів до напрацювання якоїсь чіткої концепції розвитку номадів.⁹ Багато сучасних спеціалістів вважають, що їх розвиток слід розглядати через призму цивілізаційних теорій. Але виникає дискусія з приводу того, чи існували кочівницькі цивілізації. Відомий український дослідник номадів *О.Б. Бубенок* вважає некоректним використання відносно кочового суспільства поняття "цивілізація". Автор цієї роботи, навпаки, вважає таке використання обов'язковим. Причина розбіжності, на мій погляд, полягає у різному розумінні дефініції "цивілізація". Для *О.Б. Бубенка* цивілізація — це синонім класичного землеробського суспільства¹⁰. Я дотримуюся позиції, що цивілізації — це взагалі численні людські суспільні об'єднання, що мають спільні риси матеріальної та духовної культури.

Другий аспект, який заслуговує постійного врахування при дослідженні історії населення степової та лісостепової полоси України полягає в тому, що ця територія — невелика частина величезного євразійського степу від північних Корей і Китаю до Паннонської долини (рис. 4 і 5). Життя мешканців цього степу є спільним. Часто події і процеси, що розпочиналися в одній частині цього кочового світу, хвилями йшли до іншого. Невипадково, що, наприклад, поразка русичів і половців 31 травня 1223 р. досить швидко стала відома у Китаї і зафіксована тамтешніми джерелами.¹¹

Крім дослідження процесів, які відбувалися в конкретних кочових суспільствах, безперечно, потребує подальших всебічних досліджень історія взаємин номадів із землеробськими народами. Проте цю історію не можна зводити лише до конфліктів:

Рис. 2. Скульптури половецького воїна і половецької жінки

нападів кочівників на руські землі та походів руських князів у степ. Видатний український сходознавець **Ярослав Дашкевич** писав про важливість порушення проблеми функціонування Великого кордону, зони взаємодії між землеробським і степовим населенням, де, крім конфліктів необхідно приділяти увагу й певній взаємодії. Йдеться про союзи руських князів і половців, економічні зв'язки, наявні взаємовпливи різних культурно-господарських типів, міжособистісні стосунки. На думку дослідника, Великий кордон між лісом і степом був не тільки бар'єром, а і зоною контактів.¹²

Історія "Великого кордону" тісно пов'язана з життям специфічних контактних зон, де мешкало населення, яке не можна віднести до класичних структур хліборобів або кочівників. Перш за все тут дуже цікавим є тема про "чорних клобуків" — груп кочівників (торків, берендеїв, коїв, печенігів та ін.), які мешкали у межах південноруських князівств Київського і Переяславського. "Чорні клобуки" відігравали унікальну роль у захисті південноруських земель під час нападів половецьких орд. Важливим є також вивчення територій, де мешкали бродники, берладники, "болохівці". Це було не кочівницьке, в основному, слов'янське за походженням населення лісостепів та степів.¹³

Вивчення зазначених груп населення вкрай важливе в контексті походження українського козацтва, як і питання виникнення назви нашої держави "Україна".¹⁴

Серед проблем, які потребують нових досліджень — історія появи монголів у Східній Європі, виникнення монгольської держави у нижньому Поволжі, взаємовідносини цього політичного новоутворення з слов'янами та іншим населенням Східної Європи.

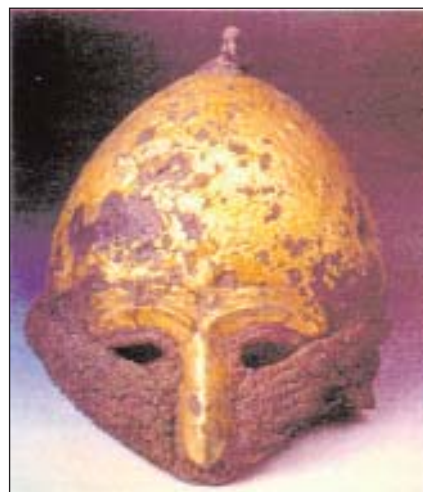

Рис. 3. Шолом, посуд та бойовий обладунок із поховання половецького хана. Чингульський курган, село Заможне Токмацького району, Запорізька область

¹Повесть временных лет. — Ч.1. — Москва, 1950. — С.109.

²**Бубенок О.Б.** Від Аттіли до Чингіз-хана. Алани і тюркомовні номади Євразії. — К., 2012. — С.52.

³**Тортика О.О.** Исторична географія та населення Великої Болгарії (630-660 рр.): Методика дослідження кочових суспільств. Дис. канд. істор. наук. — Київ, 2000; **Добролюбський А.О.** Кочевники на заході причорноморських степів. Автореф. дисс. докт. істор. наук. — Санкт-Петербург, 1991.

⁴**Козловський А.О.** Историко-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX — XIV ст. — К., 1990; його ж. Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII — середині XV ст. // *Ruthenica*. — Т.1. — К., 2002. — С.128-134; **Бубенок О.Б.** Ясы і бродники в степах Восточної Європи (VI — начало XIII вв.). — К., 1997.; його ж. Бродники — оседелое население Половецкой степи // *Сходознавство*. — Вип.16. — К., 2002. — С.8—42; його ж. До питання про кореляцію соціальних, етнічних та господарських факторів в кочових суспільствах Євразії та Північної Африки // *Східний світ*. — 2002. — №2. — С.131—144; його ж. Етнічний склад осілого населення причорноморських степів наприкінці X — початку

XIII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. — Вип.2. — К., 2002. — С.14—37; його ж. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII — XV вв.). — К., 2004; та ін.

⁵**Артамонов М.И.** История хазар. — Ленинград, 1962; **Плетнева С.А.** От кочевий к городам. — Москва, 1967; **Новосельцев А.П.** Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. — Москва, 1988; **Ludvig D.** Structur und Gesellschaft des Chazaren-Reiches im Licht der schriftlichen Quellen. — Munster, 1980; **Гадло А.В.** Этническая история Северного Кавказа IV—X вв. — Ленинград, 1979; **Михеев В.К.** Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985; **Магомедов М.Г.** Образование Хазарского каганата. — Москва, 1983; та ін.

⁶**Федоров-Давыдов Г.А.** Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. — Москва, 1966. — С.219; його ж. Общественный строй Золотой Орды. — Москва, 1973. — С.42; **Смілянський Ю.** Формування державності у половців південноруського степу до монгольського нашествия // *Наукові записки Переяславського пед. університету*. — Вип. 13. — Переяслав-Хмельницький, 2002. — С.139—146.

Рис. 4. Великий Китайський мур

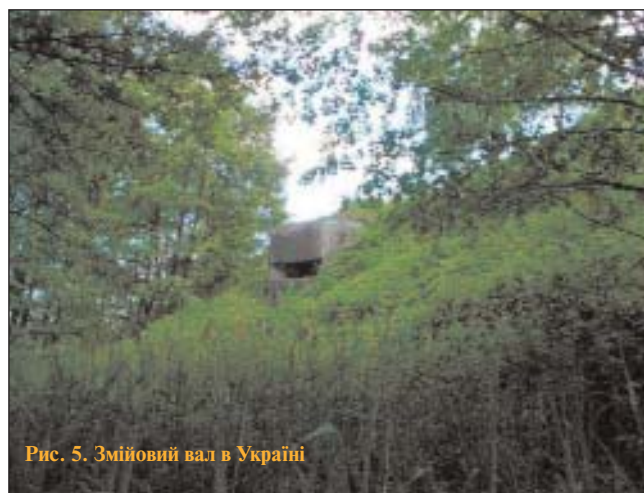

Рис. 5. Змієвий вал в Україні

Вивчення цієї історії має сприяти перегляду міфологеми, яка увійшла в історичну свідомість як "монголо-татарське іго".

Вивчення історії кочівників Північного Причорномор'я важливе не тільки для історії України, а й для вивчення історії інших країн й народів Європи і Азії. З території України у Паннонію прийшли спочатку гунни й авари, а згодом угри, володарі яких були засновниками нинішньої Угорщини. Відомо, якими небезпечними були походи печенігів, торків, половців для Болгарії та Візантії. Вплив половецької цивілізації проявився й у житті Африки, оскільки панівні в Єгипті протягом тривалого часу мамлюки за походженням були переважно половцями.

Історія України у науковому плані це історія українського народу незалежно від місця мешкання українців і одночасно історія всіх інших народів, які в той чи інший час мешкали на території України. Тому без створення системних глибоких праць з історії населення степів і лісостепів України не можна створити повноцінну комплексну історію нашої країни. ■

Олександр Головка

доктор істор. наук, професор
Кам'янець-Подільського Національного
університету імені Івана Огієнка,
академік АН вищої школи України

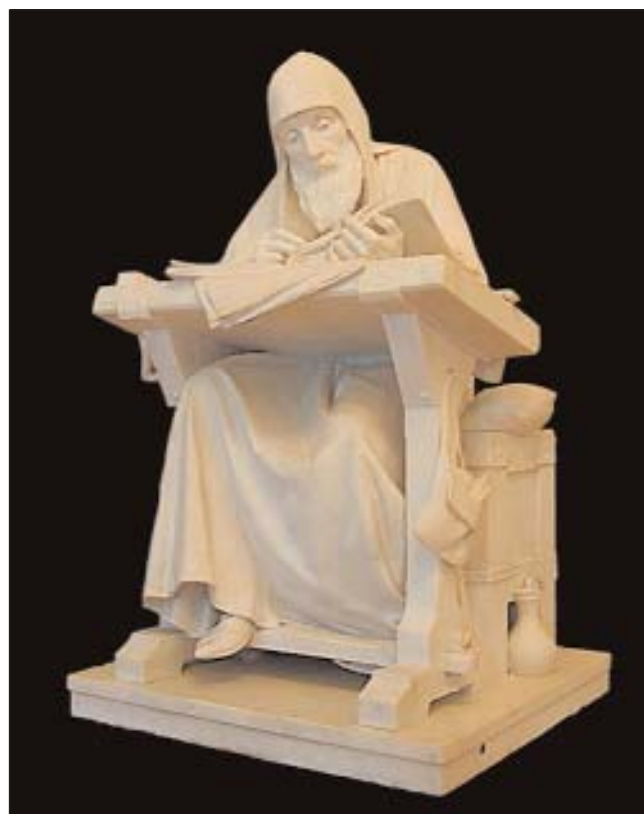

Рис. 6. Нестор-літописець — перший вітчизняний історик, який написав історію взаємин Русі і половців.
Скульптура М. Антокольського

⁷Плетнева С.А. Половецкие каменные изваяния. — М.,1976; Daszkiewicz J. R., Tryjarski E. Baby kamienne stepiw nad czarnomorskich. Kolekcja z Askanii Nowej. — Wrocław, 1982; Гераськова Л.С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. — К.,1991; та ін.

⁸Дашкевич Я. Р. Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.— Вип. 10. — Львів, 2006. — С. 112-121; Войтович Л.В. Нашадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. — Львів, 2004; його ж. Степи України у другій половині XIII — середині XV ст.// Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — Т.1. — Київ, 2006.— С.37—57; Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515-1540). — К., 2006.; та ін.

⁹Крадин Н.Н., Скрынникова Т.Д. Империя Чингис-хана. — Москва, 2006. — С.18—26.

¹⁰Бубенок О.Б. Від Аттіли до Чингіз-хана. Алани і тюркомовні номади Євразії. — С.25.

¹¹Bretschneider E. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and western Asia from 13th to the 17th century. — Vol. I. — London, 1888. — P. 297—298.

¹²Дашкевич Я.Р. Большая граница Украины (Этнический барьер или этноконтактная зона) // Этникоконтактные зоны в европейской части СССР (География, динамика, методы изучения). — Москва,1989. — С. 7-21; його ж. Україна на великому кордоні // Давня і середньовічна Україна (історико-археологічний збірник). — Кам'янець-Подільський,2000. — С. 288—297;та ін.

¹³Головка О.Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблеми витоків українського козацтва // Український історичний журнал. — 1991. — №11. — С. 24—35.

¹⁴Головка О.Б. Проблеми дослідження історичних попередників українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. — Том перший — К.,2006. — С. 18—36.